

“Atumba é a morada eterna” (P. Veyne)

RESUMO

Preténdese amosar e divulgar unha peza senlleira da escultura romana conservada no Museo Provincial de Lugo, despois do acondicionamento e modificacións expositivas efectuados recentemente nesta obra escultórica, ademais de contextualizala dentro do mundo da romanización no *Conventus Lucensis*.

PALABRAS CLAVE

patrimonio arqueolóxico, escultura romana, relevo, O Corgo, Museo de Lugo.

LIMIAR

No ano 2011 confluíron no Museo Provincial de Lugo dúas circunstancias que afectaron a esta peza atopada no concello de O Corgo e conservada nesta institución dende novembro de 1935:

- Areestruturación da Sala dos Mosaicos do MPL que implicou a incorporación de mostras senlleiras da plástica provincial romana xunto coa musivaria preexistente. O obxectivo desta intervención era dar unha unidade temática, cultural e cronolóxica que facilitara a interpretación conxunta de varias manifestacións artísticas nun tempo e nun contexto determinado¹.
- Os traballos realizados por mor do plan de actuación no claustro do antigo convento de San Francisco (sede do MPL) para mellorar as condicións de conservación das pezas expostas e paliar problemas de humidades e filtracións da parede oriental do claustro.

Como xa especificamos noutro artigo que se publicara no BMPL², desde o ano 1957 cando se traslada o Museo Provincial de Lugo ás dependencias do convento de San Francisco, xa se expoñen no claustro unha serie de obras pétreas antigas

Balseiro García, Aurelia

Museóloga, investigadora e directora do Museo Provincial de Lugo. direccion@museolugo.org

(Vid. Fotos 1 e 2). Esta primeira mostra foise incrementando co paso do tempo para chegar finalmente a acoller as coleccións de reloxo de sol, epigrafía, heráldica, elementos arquitectónicos varios, sartegos, laudas sepulcrais, esculturas e outras pezas de diferentes épocas (Vid. Foto...). En concreto, na galería leste localizábase sobre todo a epigrafía romana, pero tamén heráldica e outras pezas medievais que, como consecuencia

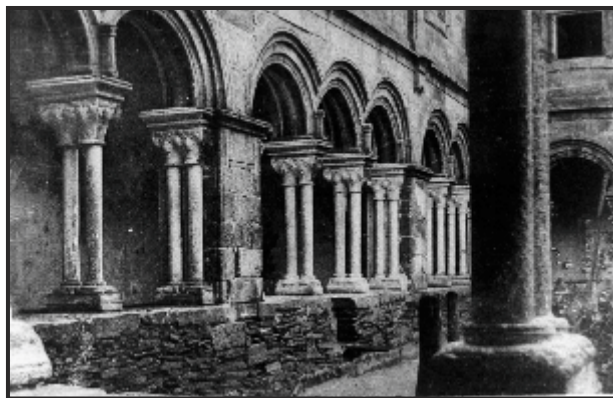

Foto 01. Claustro do MPL.

Foto 02.

(1) Ademais no verán de 2011 realizouse unha exposición ao abeiro da “VII Reunión de Escultura Romana en Hispania” a través da iniciativa do Departamento de Historia I da USC (Fernando Acuña e Raquel Casal) comisariada por Enrique Alcorta e Ofelia Camero (MPL), publicando tamén o correspondente catálogo editado polo Servizo de Publicacións da Deputación de Lugo e titulado *A plástica provincial romana no Museo de Lugo*.

(2) ALCORTA IRASTORZA, E. e BALSEIRO GARCÍA, A. (2013); *Melloras e novidades do claustro do Museo Provincial de Lugo* BMPL. Nº XIV (Pendente)

da intervención realizada no 2011³, foi necesario redistribuír e expoñer con outros criterios museo-gráficos. Así, variouse o proxecto expositivo destes fondos da colección de arqueoloxía (concretamente epigrafía), organizándose un espazo específico na sala capitular⁴ (nº 3 do percorrido da planta baixa), pola redistribución de pezas, antes encastradas na parede, como o relevo de O Corgo situado a partir de entón coas mostras da plástica provincial romana na sala dos mosaicos (nº 7, planta baixa). Por outra banda, no paramen-

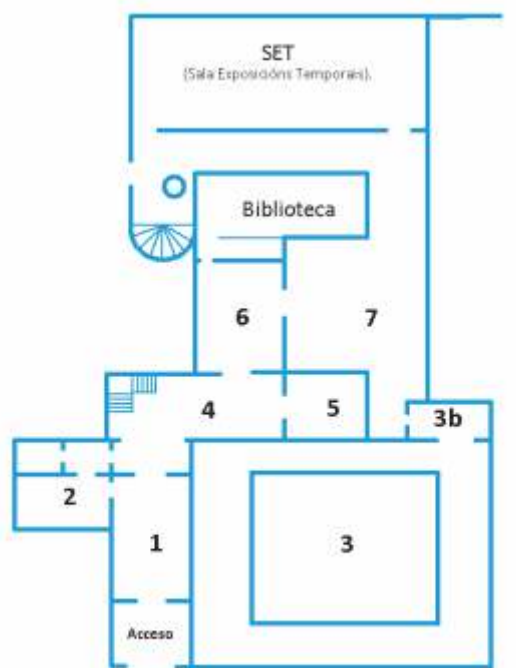
Foto 03. Claustro do MPL antes, co relevo de O Corgo na parede.

Foto 04. Claustro de MPL despois da intervención

(3) A principal motivación desta intervención baseouse nos informes técnicos correspondentes que amosaban patoloxías como os constantes problemas detectados de manchas de humidade, ben por filtracións ou por capilaridade, que producían riscos para as pezas expostas, sobre todo as encaixadas no propio muro, con danos por erosións varias e incluso escamaduras e fisuras, ao que hai que engadir a oxidación dos elementos metálicos que as soportan e o afundimento do pavimento. Estas circunstancias, incrementadas nos últimos anos e referidas sobre todo ás humidades que afectaban especialmente ao lenzo oriental do claustro, provocaban descascaduras continuas na pintura e danos nas pezas expostas en contacto directo co devandito muro e fixo necesaria e urxente a proposta da dirección para unha intervención parcial.

(4) Que alberga as dúas placas fundacionais de Paulo Fabio Máximo, estelas anepigráficas e aras con dedicacións de deuses indíxenas e lares viais.

MUSEO PROVINCIAL DE LUGO - PLANTA BAIXA

to leste procedeuse a unha nova localización da epigrafía, que se presenta de igual xeito pero cunha nova disposición en función de criterios espaciais, temáticos e cronolóxicos⁵.

Outro resultado deste plan de actuación foi, como xa mencionamos, a desincrustación das pezas situadas no propio paramento do claustro⁶, debido ao perigo de conservación que supoñían as constantes filtracións e humidades da parede. Unha vez retiradas procedeuse á restauración, limpeza e consolidación, no seu caso, das pezas e logo ao propio acondicionamento da medianeira oriental⁷.

A principal consecuencia da retirada do Relevo de O Corgo ao desencaixalo da parede, foi a constancia da súa verdadeira forma e dimensións⁸, aínda que non se poida verificar se son as medidas orixinais do fragmento conservado ou se viron modificadas en momentos posteriores ao inserirse dun xeito tan pouco aconsellable no lenzo do

(5) Proxecto realizado polo departamento de Arqueoloxía/Historia do MPL (Enrique Alcorta e Ofelia Carnero)

(6) Que probablemente foran inseridas a mediados do século XX con motivo da apertura do museo nesta nova sede, aínda que non se ten constancia documental do feito.

(7) Traballos realizados pola empresa RESCONSA cuxa restauradora foi Dolores Lago Arce.

(8) Este é o primeiro artigo publicado no que se divulgan as fotografías dos laterais e reverso do relevo de O Corgo ademais de constatare as medidas completas da peza, descoñecidas ata agora polas devanditas circunstancias expositivas e ausencia de documentación.

paramento. Ase mesmo, procedeuse a unha revisión integral, limpeza e consolidación da peza para a súa nova exposición sobre peaña na devandita sala dos mosaicos coa conseguinte repercusión na mellora da súa visualización e dando como resultado a posta en valor dunha peza importante do noso patrimonio arqueolóxico.

FICHA TÉCNICA

Núm. de rexistro: 777

Obxecto: Relevo de O Corgo (fragmento de estela anepígrafa?)

Material: Granito

Dimensións: 47 x 28 x 30cm

Procedencia: O Corgo. Lugo

Cronoloxía: s.II d.C.

Conservación: boa

Descrición: Fragmento pétreo correspondente ao frontal do cuadrante superior esquerdo dun monumento funerario. Aparece representado un persoeiro masculino togado debaixo dunha fornela parcial. O rostro é imberbe con peiteado en floco recto, boca marcada con trazo recto, nariz de perfil triangular e ollos amendoados, sen pupila.

Foto 07. Relevo de O Corgo. Diferentes perspectivas

Foto 06

Foto 08

ANÁLISE

Esta peza escultórica foi atopada no ano 1935 no Camiño Real de Lugo a Monforte, nas inmediacións da Ponte de Neira (parroquia de San Xoán de Cela) segundo refire Vázquez Seijas, e entregada por D. Manuel Pardo Baliña⁹ ao Museo Provincial de Lugo en novembro do mesmo ano onde figura co número de rexistro 777. Na primeira ficha catalográfica realizada no Museo aparece unha nota aclaratoria ao respecto de que preto do punto no que se recoller estaba o camposanto da igrexa.

Ata agora tense considerada como parte dunha estela e a definición arqueolóxica dunha estela funeraria é “lousa ou pedra xeralmente plana que adoita fincar sobre a tumba e que pode levar inscrición (epitafio) e decoración relacionada coa morte, o defunto ou as crenzas. Son moi representativas da antiga *Gallaecia* as estelas funerarias de época galaico-romana. Para a súa tipoloxía e clasificación os arqueólogos atenden a diversos elementos coma o tipo de remate ou os elementos decorativos básicos”¹⁰. Segundo Díez Platas a estela como monumento funerario procedería, á súa vez, de Grecia. Tamén por influencia helénica no s. II a.C. en Roma imponse a tumba individual co retrato do defunto heroizado.

A función funeraria dunha estela está clara pero poden estar asociadas a tumbas de incineración ou inhumación¹¹ e, agás as anepígrafas, aportan datos sobre o morto coma o nome, idade, lugar de orixe, profesión, familiares...e por suposto, sobre o mundo espiritual da época. A lembranza e o culto aos defuntos era un tema de gran importancia no mundo romano en todos os estratos da sociedade e xunto coa memoria dos antepasados hai un arte funerario plasmado en distintas manifestacións e tipos como poden ser as propias estelas.

Polos paralelos posteriormente sinalados podemos observar que as estelas conservadas con decoración antropomorfa no *Conventos Lucensis*

ou na *Gallaecia* teñen unha factura similar en relación cuns artifices ou obradoiros locais. Neste caso e coas reservas que supón a análise non da peza completa senón só dun fragmento, pódese determinar para a obra corguesa unha boa factura estilística dentro da arte provincial romana e un certo dominio técnico no tratamento dos pregues e do rostro do personaxe representado. A calidade do traballo relivario é similar a outras estelas próximas como a de Crecente¹² (Lugo).

Foto 09. Estela de Crecente

En relación coa tipoloxía da estela de Crecente (vid. foto nº 9), por exemplo, o relevo de O Corgo podería tratarse do rexistro superior dunha estela

(9) Daquela membro, como vogal, da Xunta de Goberno do recentemente constituído Museo Provincial de Lugo posto que foi creado pola Deputación Provincial de Lugo na sesión plenaria do 29 de febreiro de 1932 aínda que non abriría ao público ata xaneiro de 1934 na ala sur do pazo de San Marcos (sede da Deputación).

(10) ROMERO MASÍA, A e ARIAS VILAS, F.(1995); *Diccionario de termos de arqueoloxía e prehistoria*. Páx. 77

(11) No Imperio Romano a partir do s. II d. C. prevalece a inhumación.

(12) Vid. RODRÍGUEZ COLMENERO, A. CARREÑO GASCÓN, C. (1997) ou MANDER, J. (2013) este último investigador denominaa estela de Apana polo nome da defunta que aparece no campo epigráfico.

de formato vertical pero coa cabeceira rectangular, aínda que ao non atoparse referencias a máis achados doutros fragmentos da mesma peza, tampouco se pode confirmar certamente tamaños e/ou disposicións decorativas; pese a todo estas estelas soen ter na parte inferior un epitafio ou campo epigráfico no que iría a inscrición e debaixo unha parte menos traballada porque estaría destinada a cravarse no chan. Esta disposición dos rexistros mencionados tende á verticalidade polo que estableceríase tamén o mesmo formato para este fragmento de estela lucense xunto coa característica frontalidade destas obras. Por outra banda e coma xa mencionamos, o fragmento analizado correspondería ao cuadrante superior esquerdo dunha estela ou monumento funerario polo que non se debe eliminar a posibilidade de que o persoeiro representado estivera acompañado doutra figura tendo en conta os moitos exemplos de parellas ou, en menor medida, conxuntos familiares que aparecen neste tipo de obras. Non obstante, agora tamén hai que ter en conta o feito de coñecer a profundidade real do relevo de O Corgo que, ao desincrustalo da parede, observamos unha anchura máxima de 30 cm., dos que 10 cm. corresponden á propia cabeza traballada ao xeito dun altorrelevo. Esta medida supón un gran volume inicial de materia prima para o traballo do escultor, coas reservas que supón o descoñecemento da peza enteira e por tanto do tamaño completo. En todo caso é unha profundidade superior ao resto das estelas conservadas no MPL; porén, en comparación cos numerosos retratos de monumentos funerarios romanos espallados por todo o Imperio e reflectidos en múltiples variacións tipolóxicas de formatos e de soportes, podería dubidarse da súa consideración de estela (fragmento) pero non do seu carácter de monumento funerario.

Tamén nas estelas bifrontes de Adai e Atán, expostas no MPL¹³, se representan figuras humanas; este é un motivo frecuente e relacionado cos dedicantes ou defuntos aos que se pretende lembrar. Colmenero (1993, p.411) di que as representacións humanas das estelas son retratos dos personaxes, heroizados ou non, dentro da tradición castrexa dos guerreiros galaicos ou das

cabezas exentas¹⁴ inseridas nos muros entendidas estas como representacións de defuntos *sub imagine*, segundo Calo Lourido (1994), só en casos especiais hai temas mitolóxicos “cultos” como a escena de Dionisos e Ampelos. Non obstante, xa existen estelas antropomorfas sobre placa granítica no megalitismo galego coma as do monumento de Parxubeira que, segundo Rodríguez Casal¹⁵, son representacións antropomorfas que representan a materialización simbólica da divindade neolítica da morte e presiden o espazo funerario cun compoñente apotropaico.

As pegadas indíxenas aparecen con moita frecuencia nas estelas galaico-romanas, a propia proliferación da figura humana e moitos motivos xeométricos utilizados chegan da época neolítica polo que o mundo funerario galaicorromano bebe de fontes e tradicións prehistóricas. Os galaicos adoptarían os usos funerarios romanos¹⁶ incluíndo a inhumación pero modificándoos á súa propia idiosincrasia. Este sistema iconográfico continúa sobrevivindo ata mediados do s. VI xa no período suevo tal como establecen Franco Maside e Pereira Menaut¹⁷. Tamén aparecerán vestixios destas representacións figuradas asociadas ao mundo funerario paleocristián posterior.

En todo caso as representacións cumpren o seu cometido, é dicir, as figuras humanas pretenden ser retratos, máis ou menos conseguidos pero claramente intencionados, e, no caso de conxuntos ou escenas, establécese en base á disposición dos motivos e dos símbolos, unha narración ou unha identificación do motivo esculpido en relación coa función funeraria destas obras escultóricas.

O fragmento do relevo do Corgo aquí analizado e descrito parece conservar parte dunha fornela, na liña doutras estelas con personaxes baixo fornela¹⁸

(13) Vid. Catálogo do MPL: *A Plástica provincial romana no Museo de Lugo*, Lugo, 2011.

(14) Cómpre separar dentro da plástica castrexa-romana as funcións das distintas tipoloxías estudadas, aí, por exemplo e segundo Calo Lourido (1994), os guerreiros galaicos de cronoloxía altoimperial non teñen carácter ritual, pero as cabezas humanas e as figuras sedentes posúen unha función funeraria como o caso das estelas.

(15) Rodríguez Casal, A. (1998:80) e (2003)

(16) Certamente o mundo funerario castrexo ten escasos referentes atopados fronte aos abundantes restos de necrópoles en época romana, pero neste caso as concomitancias entre ambas as dúas épocas veñen establecidas por parámetros xerais das representacións pétreas tendo en conta a pouca información relativa aos usos funerarios, aos propios enterramentos e mesmo á relixión ou crenzas anteriores á chegada dos romanos no Noroeste peninsular.

(17) Franco Maside, R. M^a e Pereira Menaut, G.; “Notas arqueolóxico-epigráficas en torno á morte na Callecía Antiga” en *Muerte y ritual funerario en la Historia de Galicia*, Sémata 17, 2006 páxs. 35-60

(18) Como a estela lucense de San Martiño do Río (Láncara) con dúas figuras sedentes en relevo e baixo fornela ou a de Crecente.

que aparecen de corpo enteiro, sedentes, ou só coa parte superior representada, individualmente ou en parella. Esta composición ás veces ven dada ao rebaixar a superficie material no que se realiza o traballo relivario propiamente citado para o retrato amosado; no caso que nos ocupa, a cabeza está coma un altorrelevo por diante da propia fornella cuxo marco, na parte menos erosionada e polo tanto máis evidente, mide 4 x 4 cm.

O personaxe de O Corgo podería ser ou ben un adolescente imberbe, un rapaz, ou ben a propia idealización do representado. O retrato ten concomitancias estilísticas coas máscaras funerarias e coa tradición da *imago* romana como a imaxe ou retrato do defunto. Os pregues do vestido, con escotadura en “V”, como sinala Colmenero, está representados mediante liñas incisas. O grao de realismo é importante posto que tamén se representa a dalmática suxeita ao pescozo por medio de *ansae*, enganchadas mediante fíbula cun botón circular, probablemente para sinalar o seu estatus social.

A execución artística das estelas varía; nalgúns casos ao establecerse paralelismos nas formas hai estelas que poden proceder de obradoiros comúns (tal como especifica Colmenero para as estelas de Vilar de Sarria e San Martiño do Río) pero outras poden presentar diferenzas de calidade apreciándose maior rudeza na execución. No caso do relevo de O Corgo a elaboración é tecnicamente axeitada e coidada, apreciándose sobre todo no prego dos panos e no propio relevo. En xeral, a expresividade supera en intención ao realismo das máscaras funerarias ou da retratística oficial romana (idealizada ou non) e a execución considérase indíxena ou autóctona.

Na estela de Hércules, exposta no MPL¹⁹, pódese apreciar aínda restos de pintura, este estucado indica que a súa decoración ía máis aló da propia talla escultórica na pedra por tanto, o culto aos mortos, en base á coidada elaboración das estelas, tiña moita relevancia na sociedade indíxena romanizada, ou propiamente romana, dos nosos antepasados. O interese polas representacións escultóricas funerarias supón unha inversión en traballo, uns obradoiros de execución e uns

artistas/artesáns especializados coñecedores das simboloxías representadas e das crenzas/ritos en uso²⁰.

Outra característica das estelas lucenses é o seu material base: o granito, que pode xustificarse en base á abundancia desta materia prima ou a unha elección intencionada²¹.

CRONOLOXÍA:

En xeral, as estelas galaicorromanas con figuras humanas, solas ou asociadas, son, segundo Colmenero, na súa maioría tardías, arredor do século IV e procedentes do eido rural. Outras teorías, non obstante, establecen unha cronoloxía altoimperial. Quizais no relevo de O Corgo e en relación con enclaves romanos estables como era *Lucus Augusti* e o seu entorno de influencia, podería considerarse a datación en torno ao século II da nosa era. En todo caso, ao tratarse da cronoloxía dun fragmento e ademais sen inscricións, é moi arriscado concretala con exactitude. As estelas máis antigas son dos séculos I e II d.C. (a estela de Crecente está datada a mediados do século I d.C.) pero sobreviven despois do s. IV ou ata a aparición da iconografía cristiá.

PARALELOS

Existen bastantes exemplos de estelas figuradas que se asemellan en posible tipoloxía e/ou elaboración ao relevo de O Corgo polo que podemos establecer paralelismos coas seguintes pezas: estela do castro de San Facundo de Cea (Ourense. No Museo Arqueolóxico respectivo), as portuguesas de Curral de Vacas (Chaves), Aguarrevés (Valpaços. No Museo da Região Flaviense), a estela de *Iulius Severianus* (Cidadela, A Coruña), a de San Tirso de Cando (Noia, A Coruña), San Cosme de Antes (Mazaricos), Soñeiro (Sada, A Coruña), Mazarelos (Oza dos Ríos, A Coruña, Museo Histórico Arqueolóxico de A Coruña), Miráns (Rianxo. A Coruña. No Museo de Pontevedra), Troitosende (Negreira, A Coruña)²².

(19) Vid. *A plástica provincial romana no Museo de Lugo* 2011 páx. 28.

(20) Existen estudos comparativos sobre o prezo da morte no mundo romano, entendido como o gasto que suporía a realización dun monumento funerario en relación cos traballos a realizar onde se inclúen como mínimo un lapicida para as inscricións e un escultor para as representacións elixidas.

(21) O mármore tan abundante na plástica romana, nesta zona non se utiliza con tanta frecuencia, só temos un exemplo significativo no MPL que é a cabeza de Venus, cuxo mármore procedería do Incio.

(22) Vid. fotografías destes paralelos en Rodríguez Colmenero (1993)

A estes exemplares máis afastados xeograficamente hai que engadir as integradas por Colmenero no “grupo lucense de estelas funerarias” cuxo subgrupo 4 recolle as estelas con representación humana das que sinala a de Vilar de Sarria (Lugo. No Museo de Pontevedra); San Martiño do Río (Láncara, Lugo. Na igrexa respectiva), a de Vilamaior de Adai (Preto de Lugo. No MPL), a de Seoane de Atán (Lugo. MPL) e, por último, a aparecida máis recentemente (en 1996): a estela de Crecente (San Pedro de Mera, Lugo. MPL.). Todas elas son ás máis achegadas á peza corguesa.

Máis lonxe, pero tamén consideradas como paralelos estaría o grupo de estelas do *hinterland*²³ de Vigo²⁴ onde se atopan estelas con representacións humanas acompañadas de figuras xeométricas como a estela de *Publius Ursus*, a do Estandarte ou a de *Dionysos e Ampelos* e noutro subgrupo as de representacións exclusivamente humanas como a de Atios (Porriño) ou a estela do Xuramento (no Museo de Vigo).

Estelas con fornela, como xa mencionamos, ademais da devandita de Crecente hai varios exemplos algunhas xa sen figuras e outras con elas moi deterioradas ou rudamente realizadas.

Outra modalidade de estelas figuradas son as antropomorfas coma a do Museo de Sta. Tegra (A Guarda, Pontevedra).

A representación das figuras humanas ten relación cos propios defuntos e no caso de ser bifrontes, no reverso as escenas soen ser de carácter funerario.

No Museo Provincial de Lugo amósase unha importante colección de estelas sendo especialmente senlleiras as bifrontes²⁵ en cuxo anverso aparecen as figuras humanas mentres que no reverso representan escenas máis desenvolvidas como a de Adai²⁶, a de Atán²⁷, a de Hércules²⁸ ou a

da loba capitolina²⁹. As estelas bifrontes de Lugo son exemplares especialmente salientables dentro da produción funeraria romana. Con todo, tamén se expón na colección permanente de escultura provincial romana o relevo de Vilarín³⁰, o Relevo do *signifer*³¹, o Relevo de Xúpiter³² amén doutras pezas de vulto redondo como a escultura togada de Saa (Lugo) e un retrato feminino en mármore atopado en *Lucus Augusti*.³³

CONCLUSIÓNS

- Estamos ante unha peza que confirma a existencia dunha importante produción artística autóctona dentro da órbita provincial romana preto dun centro romanizador importante, *Lucus Augusti*.
- O Relevo de O Corgo englobase dentro das manifestacións escultóricas funerarias non cristiás testemuñando uns ritos, crenzas e simbolismos socioculturais concretos polo que trátase dun documento histórico e artístico de gran relevancia para o noso patrimonio cultural.

BIBLIOGRAFÍA

ACUÑA CASTROVIEJO, F.; “Catálogo monumental selectivo de la Galicia Actual en época romana” *Estudios Cerámicos de Sargadelos*, 13-18.

– “Notas sobre la morfología y decoración en las aras y estelas de Galicia en época romana” en *Studia Archaeologica* XXXII Valladolid, 1974, páxs.17-31

– “A escultura da Gallaecia” en *Galicia Castrexa e Romana (Galicia Terra Única)* 1997 páxs. 238-245

– RODRÍGUEZ CASAL, P. “La plástica funeraria en la Galicia romana” en *Actas de la III reunión sobre escultura romana en Hispania Ministerio de Cultura*, Madrid, 2000 páxs. 197-209

(23) Así denominado por Colmenero (1993:404 a 420)

(24) O conxunto de estelas de Vigo establecen *per se* un centro de produción propio.

(25) Vid. artigo de F. Díez Platas; “Sólo imágenes para la muerte: la cuestión de las estelas bifrontes galaicorromanas” en *Sémata* nº17. 2006 páxs. 61-74 e catálogo *A plástica provincial romana no Museo de Lugo* (2011)

(26) Polo anverso representa dúas figuras humanas (masculina e feminina) sedentes e frontais e polo reverso sendas escenas: a superior amosa a loita dun home con tridente cun oso e a inferior ten tres aves. Está datada no s. IV.

(27) No anverso ten dúas figuras humanas sedentes e frontais (fáltanlles as cabezas respectivas) e no reverso tamén dúas escenas: na parte superior aparecen dous cabalos marchando cos seus xinetes e na inferior hai dous animais.

(28) No anverso represéntanse dúas figuras togadas e no reverso unha escena cun animal e unha figura que se interpreta como Hércules co centauro Neso.

(29) Polo anverso aparece unha figura togada sedente e no reverso a parte dianteira dunha loba e debaixo dúas pequenas figuras (Rómulo e Remo)

(30) Representa unha escena cun desfile procesional con tres animais para o sacrificio.

(31) Representa parte do torso dun personaxe togado que se interpreta como un *vexiliarius* ou *signifer*.

(32) Nesta placa rectangular represéntase unha escena cunha figura humana xunto cunha ara sobre a que se pousa unha aguia coas ás estendidas.

(33) Vid. imaxes de todas elas no catálogo *A plástica provincial romana no Museo de Lugo* (2011)

ARRIBAS ARIAS, F., CUBA RODRÍGUEZ, X.R., REIGOSA CARREIRAS, A.; *Guía do Museo Provincial de Lugo*, Lugo: Deputación Provincial de Lugo, 2003

BUJÁN GARCÍA, J.M.; “Los franciscanos en Lugo. Centenario de su restauración” en *Lucensia* t. VII, nº 14. Lugo, 1995, páxs. 77-96

CALO LOURIDO, F.; *A plástica da Cultura Castrexa Galego-Portuguesa*. A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, conde de Fenosa. 1994.

MANDER, J.; *Portraits of children on Roman funerary monuments* Cambridge. 2013.

PÉREZ MARTÍNEZ, M.; “Arquitectura mendicante en Galicia: el ejemplo de San Francisco de Lugo”, separata de *Estudios Mindonienses*, nº 12, 1996 páxs. 13-190

- “El claustro del antiguo convento de S. Francisco de Lugo” en *Lucensia*, nº 14, 1997, páxs. 41-63

RODRÍGUEZ CASAL, A. “Las estelas antropomorfas de Parxubeira en el contexto de la estatuaria megalítica del Noroeste de la Península Ibérica”. *Archéologie en Languedoc*, 22, 1998.

- “Imagen apotropaica y espacio ritual funerario en el megalitismo gallego (4000-2000 a. C.) en *Profano y pagano en el arte gallego*, Sémata, 14, 2003 páxs. 15-36

- GONZÁLEZ LOPO, D. (edits.); *Muerte y ritual funerario en la Historia de Galicia*. Sémata, 17. USC. 2006.

RODRÍGUEZ COLMENERO, A.: “Escultura en relieve y bulto redondo”, *Arte Prehistórico y Romano*, GALICIA-ARTE IX. Hércules de Ediciones, S.A., 1993, páx.385.

- “O mundo funerario galaico-romano” en *Galicia Castrexa e Romana (Galicia Terra Única)*. 1997 páxs. 246-254

- CARREÑO GASCÓN, C.: “A estela monumental de Crecente” en *Galicia Castrexa e Romana (Galicia Terra Única)*, 1997, páxs. 274-279

VÁZQUEZ PARDO, E.; “El claustro del antiguo convento de San Francisco” *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Histórico-Artísticos de Orense*. Tomo VI, nº 136, xaneiro-febreiro 1921.

VÁZQUEZ SEIJAS, M.; “El claustro de San Francisco de Lugo”, *Boletín Auriense*, V, 1975, páxs. 339-341

- “Nuevo edificio para el Museo Provincial”, en *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Histórico-Artísticos de Lugo*, VOL,4, Nº 33, 1950, Páxs. 236-238

VILLAAMIL Y CASTRO, J.; *Iglesia conventual de San Francisco de Lugo*, Lugo, Tip. de A. Villamarín, 1895.

TRAPERO PARDO, J. ; “Mvseo. Claustro de San Francisco, Monumento Nacional y atractivo principal do Museo”, *Lucus*, nº 15, 1989, páxs. 39-42

O claustro franciscano do Museo Provincial de Lugo. MPL, Deputación de Lugo, 2011

Inventario Artístico de Lugo y su provincia. Madrid: Ministerio de Cultura, tomo IV, 1980, páxs. 26-28

Inscripciones romanas de Galicia II. Provincia de Lugo. Santiago de Compostela, 1954, páx.110 e 384

A plástica provincial romana no Museo de Lugo. Deputación de Lugo, 2011.